

Pijn: geen woorden

Sjaak van der Geest

English, which can express the thoughts of Hamlet and the tragedy of Lear has no words for the shiver or the headache.... The merest schoolgirl when she falls in love has Shakespeare or Keats to speak her mind for her, but let a sufferer try to describe a pain in his head to a doctor and language at once runs dry.
Virginia Woolf

De pijn van pijn is dat zij een eenzame ervaring is. Elaine Scarry, aan wie bovenstaand citaat van Woolf is ontleend, maakt de ondeelbaarheid van pijn tot het centrum van haar beschouwing over pijn. Wat pijn 'doet', schrijft zij, is grotendeels terug te voeren tot die onmogelijkheid van delen, en die onmogelijkheid is tenslotte weer het gevolg van het feit dat pijn zich tegen taal verzet. Uiteindelijk kan ik mijn pijn nooit aan een ander bewijzen. Als Buytendijk zijn hoofdstuk over pijngevoel bij dieren begint, merkt hij op hoe moeilijk het is te achterhalen wat een dier voelt aangezien het 'onze taal' niet spreekt. Maar hij voegt daar onmiddellijk aan toe dat ook iemand die zich taalkundig wel goed kan uitdrukken, grote problemen heeft met de beschrijving van zijn pijngewaarwordingen. 'Zelfs de arts moet dan ook over een jarenlange ervaring beschikken om uit de onvolkomen beschrijvende mededelingen van een patiënt zich een oordeel over diens pijnbelevens te kunnen vormen.' Dat onvermogen om pijn met anderen te delen en aan anderen mee te delen, maakt de behoefte aan communicatie echter alleen maar dringender. Pijn schreeuwt om metaforen maar vindt ze nauwelijks.

Zuckerman

Nathan Zuckerman, de hoofdpersoon in Philip Roth's *Les in Anatomie*, is een gevierde schrijver die rond zijn veertigste in een diepe crisis belandt. Hij wordt getroffen door een raadselachtige ziekte die hem zoveel pijn bezorgt dat hij niet meer weet hoe hij moet zitten of liggen. Elke beweging doet hem pijn. Uiteindelijk vindt hij zichzelf liggend op een tapijt op de vloer van zijn appartement in Manhattan, met een kraag die zijn nek moet

ondersteunen. Van schrijven is geen sprake meer. Zijn leven wordt geheel in beslag genomen door het zoeken naar verlichting van de pijn. Hij slikt pillen, drinkt wodka en raakt verslaafd aan marihuana en Perdocan. Het helpt niet.

Wie ziek is, heeft zijn moeder nodig, weet Zuckerman, maar omdat die er niet meer is, omringt hij zich met een 'harem' van vier vrouwen die hem – nogal routineus – vertroetelen met technische tederheid en zorg. Het helpt niet. Hij piekert over zijn leven, zijn schrijverschap, zijn oude vrienden en wordt beurtelings razend en wanhopig.

Als iedereen hem verlaten heeft, houdt hij zijn eigen hand vast en doet net alsof die van iemand anders is, van zijn broer, zijn moeder, zijn vader, zijn echtgenotes, 'allemaal om de beurt kwamen ze aan zijn bed zitten om zijn hand in de hunne te houden. De pijn was ontstellend.'

Zijn zoektocht naar het einde van de pijn voert hem naar een psychiater waar hij na drie weken weer van wegloupt. Vele dokters en wonderdoeners passeert hij.

'Eén dokter schreef hem een regime van twaalf asperientjes per dag voor, een andere schreef Butazolidine voor, weer een andere Robaxin, weer een andere Perdocan, weer een andere Valium, weer een andere Prednison, weer een andere zei hem alle pillen door de wc te spoelen, de giftige Prednison het eerst, en 'te leren ermee te leven'. Niet te verhelpen pijn met onbekende oorzaak behoort tot de wisselvalligheden van het leven – hoezeer zij de lichamelijke bewegingsvrijheid ook verminderde, ze kon heel wel samengaan met een perfecte gezondheidstoestand. Zuckerman was gewoon een gezonde vent die pijn had. 'En het is mijn gewoonte,' vervolgde de rechttoe-rechtaan dokter, 'om nooit iemand te behandelen die niet ziek is.'

Zuckerman neemt een part-time secretaresse in dienst en laat zich door haar in een huurauto naar een laboratorium brengen waar men net een elektronische pijnverzachter heeft uitgevonden.

'Het apparaat was ongeveer even groot als een wekker. Hij stelde het klokje in, plaatste twee bevochtigde elektrode-kussens boven en onder de pijnlijke plek, en diende zichzelf zes maal per dag een vijf minuten durende lage-voltageschok toe. En zes maal per dag wachtte hij tot de pijn zou verdwijnen – eigenlijk wachtte hij honderd maal per dag tot ze zou verdwijnen. Als hij vond dat hij lang genoeg gewacht had, nam hij Valium of aspirine of Butazolidine of Perdocan of Robaxin; om vijf uur 's middags zei hij krijg de kolere en greep naar de wodka. En zoals tientallen miljoenen Russen al honderden jaren weten is dat de beste pijnverzachter van allemaal.'

Het helpt niet.

'Op advies van de fysiotherapeut nam hij drie maal per dag een kokendhete douche. De hitte zou in samenwerking met het getrommel van het water de kramp opheffen en dienen als prikkeling tegen de pijn. 'Analgetische overprikkeling' – hetzelfde principe als naar beneden springen van het dak van het Stanhope Hotel.'

Hij besproeide de onderkant van zijn nek en de schouderstreek voor de tweede maal die ochtend met het verkoelende ethychloride (cadeau gekregen van zijn laatste osteopaat). Hij maakte opnieuw de kraag vast (op maat gemaakt door de neuroloog) om zijn nek steun te geven. Onder het ontbijt had hij een (morrend door de reumatoloog voorgeschreven) Perdocan ingenomen en met zichzelf eindeloos overlegd – lafhartig lijder versus verantwoordelijke volwassene – of hij er zo snel nog eentje zou slikken. Door de maanden heen had hij geprobeerd zich te beperken tot om de dag vier Perdocanpillen om verslaving te voorkomen. Codeïne bezorgde hem constipatie en een suf gevoel, terwijl Perdocan niet alleen de pijn halveerde maar ook een mooie prettige versterkende opsteker betekende voor een rampzelig kwijnend gevoel van welzijn.

Zuckmans pijn is een dagvulling. Er blijft geen tijd of aandacht voor iets anders. Alles went, zegt men, maar dat blijkt niet voor pijn te gelden.

Roth

Zuckerman is het alter ego van zijn schepper Philip Roth en treedt in minstens zes van diens bijna dertig romans op. Hij (Zuckerman/Roth) wordt bewonderd en verguisd om zijn literaire werk: zijn sarcasme over de Amerikaanse samenleving, in het bijzonder de Amerikaans-Joodse (waar hij zelf deel van uit maakt), zijn liefde – volgens anderen, haat – voor vrouwen, zijn onverhulde passages over seks.

Roth wordt in 1933 in Newark, New Jersey, geboren als oudste zoon van tweede-generatie Europees-Joodse ouders. Ze behoren tot de lagere middenklasse. Roth brengt zijn jeugd in Newark door en bezoekt de universiteit. Hij haalt een master's Engels aan de Universiteit van Chicago en gaat onderwijs geven in Engels en creatief schrijven.

Zijn eerste boek, *Goodbye Columbus* (1959), is een novelle met vijf korte verhalen waarin hij op ironische wijze het Joodse leven in het naoorlogse Amerika beschrijft. Tien jaar later, in 1969, wordt hij beroemd door zijn vierde boek, *Portnoy's Complaint*, het portret van een verknipte jongeman die zijn halve leven masturberend doorbrengt achter gesloten badkamer-

deuren, achtervolgd door zijn dominante moeder. Het was onvermijdelijk dat dit schitterend geschreven verhaal met zulk een openhartigheid over zaken waar men niet over praat, de aandacht zou trekken.

In *Portnoy's Complaint* kondigen tal van thema's zich aan die Roth in latere verhalen ter hand zal nemen, altijd virtuoos en ironisch, zelden barmhartig: Amerika, Jood-zijn, vrouwen, schrijven, seksuele verlangen, vrijheid, ziekte, oud-woorden en dood. De onbarmhartigheid van zijn pen raakt ook hemzelf. Hij is prominent aanwezig in zijn boeken en alle spot is tevens zelfspot.

Pen en pijn

In *Les in Anatomie* vraagt Roth/Zuckerman zich af of zijn pijn misschien voortkomt uit de pijn die hij anderen, zijn familie vooral, heeft aangedaan met zijn verhalen. 'Pijn', ontdekt hij, stamt af van het Latijnse *poena* dat 'straf' betekent. *Is het een halfbewuste boetedoening voor de populariteit van zijn roman Carnovsky (pseudoniem voor Portnoy's Complaint) waarin hij zoveel mensen op hun ziel heeft getrapt? Misschien is het een vorm van zelfkastijding, een onduidelijke reactie op een verwarrend gevoel van tegelijkertijd spijt en behoefte aan aandacht: 'Bang om bewonderd en bang om veracht te worden, bang om alleen en bang om onder de mensen te zijn, ... bang voor zichzelf en zijn instincten.'* Kortom: 'Bang om bang te zijn.'

Opheffing van de pijn neemt hem weer in beslag, maar het kwijtraken van pijn is pas mogelijk als de pijn concreet gemaakt wordt, een beschrijving vindt die haar recht doet en communicabel maakt; als zij bijvoorbeeld gelokaliseerd wordt. Zuckermans les in anatomie:

'Terwijl hij zich afdroogde voelde hij met zijn vingertoppen tot hij de ergste spierpijn halverwege het bovendeel van de monnikskapspier had gelokaliseerd, de gevoelige branderigheid boven de doornuitsteeksels en rechts van de derde halswervel, en de bewegingspijn bij de aanhechting van de pees van de lange kop van de linker byceps. De tussenribspieren tussen de achtste en negende rib deden maar weinig zeer, waren eigenlijk wel ietsje beter geworden sinds hij daar twee uur geleden voor het laatst gevoeld had...'

Soms stelt hij zich de pijn voor als een entiteit, iets dat zich in de ruimte kan verplaatsen, en droomt dat dat iets hem verlaat:

'Pijngolven die longitudinaal aan het silhouet van zijn torso ontsprongen, over de grond kronkelden, zich over het meubilair verspreidden, tussen de latten van zijn luiken door naar buiten glipten, zijn hele appartement vulden, het hele gebouw, alle ramen en sponningen deden trillen – het geraas

van zijn uitgedreven aandoening dat weerklonk over heel Manhattan, en de avondeditie van de Post die van de persen rolden met de kop: ZUCKERMAN EINDELIJK ZONDER PIJN....'

Zuckerman besluit medicijnen te gaan studeren om op die manier taal en middelen te vinden waarmee hij zijn pijn te boven kan komen. Het verhaal eindigt daar:

'... alsof hij nog steeds geloofde dat hij in staat zou zijn zich los te maken van een toekomst als op zichzelf staand mens en te ontsnappen aan het corpus dat het zijne was.'

De lezer heeft al begrepen dat het niet zal lukken. Zuckerman zal opgesloten blijven in de kooi van zijn pijnen. Geen taal zal hem redden.

Woorden, metaforen, metonymia's

Roth schrijft indringend over pijn, maar vindt nauwelijks woorden voor de pijn zelf. Juist die onmededeelzaamheid van het pijngevoel maakt de ervaring zo benauwend. Pijn kan men niet samen beleven, bedenkt Zuckerman. Seks wel maar pijn niet. De spreekwoordelijke smart kan men misschien delen en daarmee halveren, maar pijn onttrekt zich aan die deel-functie. Pijn is isolatie, treffend beschreven door Parhan in zijn essay over *Philoctetes' wound*. De Griekse held Philoctetes wordt verbannen, met een stinkende wond achtergelaten op het eiland Lemnos door Odysseus en zijn manschappen. Sophocles' drama is een allegorie over de eenzaamheid van de pijn en de pijn van de eenzaamheid. Genezing van pijn wordt verzinnebeeld in Philoctetes' hereniging met zijn strijdmakkers. Samen met hen neemt hij Troje in.

Geen taal hebben voor pijn, continueert de pijn. Het is een vicieuze cirkel: er niet over kunnen praten maakt de pijn erger en men kan er niet over praten zolang de pijn niet voorbij is. In zijn *Pijn en Cultuur* meldt de antropoloog Driessen het bestaan van de *McGill Pain Questionnaire*, een poging van de geneeskunde om dit tekort aan woorden voor pijn te doorbreken en pijn een naam te geven. De pijnlijder mag kiezen uit 78 metaforische aanduidingen om zijn pijn te mee te delen aan de dienstdoende arts. Een kleine selectie: *flickering, pounding, pricking, cutting, pinching, burning, rasping, suffocating, radiating, tearing* en *freezing*. De vraag is of de patiënt zich kan vinden in deze (volgens Driessen) 'een-dimensionale' termen. De taal blijft tekort schieten. De ervaring van pijn is vele malen ingewikkelder dan deze zintuiglijke metaforen met hun als-of-karakter suggereren, zegt Medvei. Het zoeken naar woorden gaat door, of wordt vervangen door li-

chaamstaal: vuisten ballen, kronkelen, schreeuwen, vloeken, zich terugtrekken, merkt Driessen op.

Een van de meest uitgebreide pogingen om woorden voor pijn te vinden treft men aan in een studie door de Amerikaans-Japanse antropologe Emiko Ohnuki-Tierney over het Ainu volk op het eiland Sachalin, ten noorden van Japan. De Ainu onderscheiden liefst tien soorten hoofdpijn. Drie van deze worden aangeduid met hun locatie: voorhoofd (*kistomoho*), één helft van het hoofd (*ariki*), en ergens in de buurt van de nek (*kashu*; letterlijk 'spatel'; men ziet een gelijkenis tussen het keukengereedschap en het betreffende deel van het hoofd).

De andere zeven pijnen bevinden zich niet op een specifieke plaats in het hoofd en worden aangeduid met termen die het karakter van de pijn weergeven. Zo is er 'berenhoofdpijn' (*iso sapa*) die voelt als het geluid van de zware stappen van een beer. 'Antilopenhoofdpijn' (*opokay sapa*) lijkt op de lichte galop van een antilope. 'Hondenhoofdpijn' (*seta sapa*) heeft iets gemeen met het geknars dat een hond veroorzaakt als hij op een hard voorwerp knaagt en 'spechtenhoofdpijn' (*n:ina cakah sapa*) voelt als het geluid van de specht die een gat in een boomstam hakt. De auteur wijst er op dat deze vier hoofdpijnen alle geassocieerd worden met geluid en niet met een andere zintuiglijke ervaring, zoals een rilling. Ze krijgen alle een naam van een dier dat op het land leeft.

De drie overige hoofdpijnen gaan gepaard met thermo-tactiele gevoelens en ontvangen hun naam van dieren uit de zee. De 'inktvishoofdpijn' (*ah-koype sapa*) wordt in verband gebracht met de zuigende beweging van de inktvis, die echter minder vasthoudend is dan die van de lamprey, waarnaar een andere hoofdpijn is vernoemd (*ikurupe sapa*). De lamprey, wordt gezegd, kan zelfs in een harde rots doordringen. De krab, tenslotte, geeft met zijn poten een prikkeling op de huid. Naar hem wordt de 'krabhoofdpijn' (*takahka sapa*) genoemd.

Ohnuki-Tierney legt vervolgens uit hoe deze classificatie samenhangt met de wijze waarop de Ainu hun natuurlijk milieu zien en dat verbinden met uiteenlopende zintuiglijke ervaringen die vervolgens weer verbonden worden aan de symptomen van de verschillende soorten hoofdpijn. Het is allemaal uiterst ingewikkeld, zeker voor de lezer die het leefklimaat op Sachalin niet kent en niet is opgegroeid in de symboliek van hun denken. Duidelijk is dat de Ainu beter dan wij in staat zijn kleine nuances van pijn te onderscheiden, te benoemen en daarover te communiceren met anderen door middel van vernuftige en verstaanbare termen, maar of die taalvaardigheid voldoende is om de pijn met anderen te delen en er zo aan te ontsnappen, meldt de schrijfster niet.

Voor artsen, verpleegkundigen en andere omstanders bij pijnlijdende mensen blijft pijn de lastige en ongrijpbare factor. Precieze woorden uit het ar-

senaal van de wetenschap schieten hopeloos tekort. Scarry merkt op dat pijn zich niet alleen verzet tegen taal, maar taal vernietigt. Pijn dwingt de mens terug te keren naar het stadium vóór hij kon spreken en slechts geluiden kon voortbrengen. Kreten van 'au', 'ai' 'ah' en 'agyaee', vloeken en wringende lichaamstaal zijn misschien nog het effectiefste taalmiddel. Scarry merkt op dat toen een Engelse vertaler van Sophocles' Philoctetes de velettergrepen-lange Griekse pijnkreten van de hoofdpersoon in begrijpelijke taal moest weergeven, hij niets beters wist dan het eenlettergrepige 'Ah', aan te vullen met heel veel uitroeptekens: 'Ah!!!!!!'. Wie toch de articulatie van woorden wil, kan het best naar de dichters luisteren die in er-staat-niet-wat-er-staat-termen de pijn het dichtst benaderen. De Portugese dichter Ferreira Gullar bijvoorbeeld (in een vertaling van August Willemsen):

Pijn

maakt je gelijk aan ratten en aan kakkerlakken
die, ook zij, uit hun riolen
knipperogend kijken of de zon komt
en die in hun walgelijke lijfjes
tussen excrementen
niet al te ongelukkig willen zijn.

Voor de taalkunstenaar Roth blijft pijn veelal een ongrijpbare kwelling, buiten de macht van zijn taal. 'Pijn is een baby die huult. Wat hij wil, kan hij geen naam geven'.

Literatuur

- Buytendijk, F.J.J. *Over de pijn*. Utrecht: Aulaboeken, 1963 (1943).
 Driessen, Henk. *Pijn en cultuur*. Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2002.
 Gullar, Ferreira. *Morgen is weer geen andere dag*. Sliedrecht: Wagner & Van Santen, 2003.
 Medvei, C.V. *The mental and physical effects of pain*. Edinburgh: Livingstone, 1949.
 Ohnuki-Tierney, Emiko. *Illness and healing among the Sakhalin Ainu: A symbolic interpretation*. Cambridge: Cambridge University Press, 1981.
 Parham, Sidney F. 'Philoctetes' wound'. In: *Literature & Medicine* 9, 1990: 12-20.
 Roth, Philip. *Les in anatomie*. Amsterdam: Meulenhoff, 1984 (vertaling Bartho Kriek).
 Scarry, Elaine. *The body in pain. The making and unmaking of the world*. Oxford, etc.: Oxford University Press, 1985.
 Woolf, Virginia. *On being ill. Collected essays Vol. 4*. New York: Harcourt, 1967.